

امید و ناامیدی در اشعار فاضل نظری

*وحد رونق^۱ - محمود فروتن مهرادرانی^۲

۱. دانشجوی دکتری گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد نجف آباد، دانشگاه آزاد اسلامی، اصفهان، ایران. رایانامه: Vahidronagh@yahoo.com
۲. مربی دانشگاه فرهنگیان باهنر اصفهان، اصفهان، ایران

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی	فاضل نظری یکی از شاعران جوان معاصر است که به دلیل برخورداری از ذوق شاعری، مطالعات ادبی و خلاقیت‌های زبانی و مضمونی اشعارش با استقبال نسبتاً خوب مخاطبان روبه‌رو شده است. شعر وی، اگر چه مقید به قواعد ساختاری و انضباط سنتی است، لیکن از حس زبانی و مضمون تر و ادامه گذشته است. در شعر سنتی‌اش نیز وزن و قافیه دیده نمی‌شود اما او در خلق مضامین نو و تصاویر بکر در ساختار کهن بسیار توانا است. تاکنون از این شاعر پنج مجموعه شعر «گریه‌های امپراتور»، «اقلیت»، «آنها»، «ضد»، «کتاب و اکنون» به همت انتشارات سوره مهر به چاپ رسیده که هر کدام از این مجموعه‌ها به دلیل استقبال فراوان تا سی نوبت، تجدید چاپ شده‌اند. اینک پنج اثر فاضل نظری که بنیاد این مقاله بر امید و ناامیدی در این آثار نهاد شده به اجمال معرفی می‌شود و بعد از معرفی آنها به بررسی امید و ناامیدی در شعرهای این مجموعه پرداخته می‌شود. شیوه این تحقیق براساس تحلیل محتوا و توصیف منطقی و عقلی با استفاده از متون مستند، در زمینه نقد ادبی و به صورت کتابخانه‌ای انجام شده است. بدین ترتیب که ابتدا تمام اشعار این شاعر به دقت خوانده شده و سپس درون مایه‌های موجود در خصوص امید و ناامیدی در اشعار فاضل نظری استخراج و فیش‌برداری شده است. نتایج حاکی از آن است که فاضل نظری، عموماً غزل‌های خود را با امید و ناامیدی به پایان می‌برد و شعرهای او آکنده از آگاهی‌ها و خودآگاهی‌های زندگی انسانی است.

۱. مقدمه

دوگانه امید و ناامیدی در پیوند با تنگناها و گشایش‌های موجود در زندگی انسان است. با وجود شخصی بودن حالات امید و ناامیدی می‌شود از وجه اجتماعی نیز به آنها نگریست. امید و ناامیدی مانند دو روی سکه و به نوعی دیالکتیک فروبستگی و گشایش‌اند و می‌توان گفت این دو با یکدیگر نوعی در هم آمیختگی دارند. گویی امید و ناامیدی، دو پاره هستند که یکدیگر را کامل می‌کنند در این باره می‌توان به گفته هگل و مارکس استناد کرد که به «قدرت دیالکتیکی نفی معتقدند که به واسطه آن، اضداد یکدیگر را از بین نمی‌برند بلکه به آهستگی به هم تحول پیدا می‌کنند. (آرنت، ۱۳۵۹: ۸۵) از دیدگاه گابریل مارسل هم امید صرفاً در جایی تحقق می‌یابد که ناامیدی هست. (استراتن، ۱۳۸۶: ۶۷)

وقتی اوضاع سیاسی- اجتماعی مطلوب نباشد مردم ناامید می‌شوند و این ناامیدی، سوژه‌ای است که در آثار ادبی نیز نمود می‌یابد.

امید و ناامیدی با نمودهای مضمونی گوناگون خود در ادبیات، نمود بسیار دارد و می‌توان گفت که هر دو به موازات یکدیگر حرکت می‌کنند. حتی جایی که ناامیدی حاکم است، امید در عمق و لایه‌های زیرین آن نهفته است بنابراین می‌توان نوسان و دیالکتیک امید و ناامیدی را در اشعار نیز مشاهده کرد برخی از این مسئله به «آونگان امید و ناامیدی» تعبیر می‌کنند؛ (میرعابدینی، ۱۳۸۷، ج ۱ و ۲: ۳۳۲) می‌توان گفت این هم‌آیی و باهم بودگی امید و ناامیدی است که به رشد ادبیات می‌انجامد. برخی یکی از ویژگی‌های هنر و ادبیات را میزان گره خوردن متن با شدت بازتاب طبیعی امیدها و یأس‌ها می‌دانند. (قبادی و کلاهیچیان، ۱۳۸۶: ۱۵۰)

۱-۱. بیان مساله و سؤالات پژوهش

این پژوهش بر آن است که با بررسی امید و ناامیدی در اشعار فاضل نظری ساخت‌های اندیشگانی این شاعر را در ابیات وی در خصوص جامعه نشان دهد.

اهمیت این پژوهش زمانی بیشتر حس می‌شود که می‌بینیم دوگانه امید و ناامیدی در عرصه‌های گوناگون مطالعات علمی از بحث‌های بنیادین و ریشه‌ای است بنابراین شناخت و تحلیل آن در شعرای فارسی نیز ضرورت دارد. شیوه این تحقیق براساس تحلیل محتوا و توصیف منطقی و عقلی با استفاده از متون هستند، در زمینه نقد ادبی و به صورت کتابخانه‌ای انجام شده است. بدین ترتیب که ابتدا تمام اشعار این شاعر به دقت خوانده شده و سپس درون مایه‌های موجود در خصوص امید و ناامیدی در اشعار فاضل نظری استخراج و فیش

برداری شده است. در این پژوهش به دنبال پاسخ مناسبی برای این سؤالات هستیم که فاضل نظری غزل‌های خود را چگونه به پایان می‌رساند و امید و ناامیدی برای این شاعر چه معنایی دارد؟

۲-۱. ضرورت، اهمیت و هدف پژوهش

منشأ هر پویایی و پیشرفتی در زندگی انسان، امید است و امید در زندگی یکی از نیازهای اساسی انسان‌هاست، چرا که انسان ناامید نمی‌تواند در راه تحقق اهداف فردی و خصوصاً اجتماعی گام بردارد. (محققان و پرچم، ۱۳۹۱: ۸) مسئله‌ی امید، عوامل و پیامدهای آن برای سلامت جامعه و روانی فرد بسیار مهم است چون دستیابی به اهداف، نقشه‌ها و آرزوها در آینده به وقوع می‌پیوندد. (فاضل‌زاده، ۱۳۸۵: ۳)

زمانی که امید به آینده در ارتباط با شهروندان که به عنوان آینده‌سازان جامعه در ادبیات مطرح می‌شود، اهمیت آن دوچندان است، چرا که یکی از امکانات و منابع هر جامعه‌ای، شهروندان هستند. شهروندانی که در زندگی با مشکلات روحی، روانی و تربیتی سر در گریبان‌اند، آینده روشنی در پیش ندارد، از واقعیت‌های موجود فرار می‌کنند و به اوهام و تخیلات روی می‌آورند. به طوری که جوانانی که در عرصه اجتماع هستند که از روحیه و امید بالایی برخوردارند و امید زیاد را وسیله ترقی و پیشرفت خود قرار می‌دهند و از نظر علمی و شغلی پیشرفت می‌کنند. در مقابل کسانی که همواره روحیه ناامیدی در آن‌ها شعله‌ور است و همه چیز را سیاه و تیره می‌بینند، علاوه بر این که همواره پیشرفت نمی‌کنند، بلکه دچار پسرفت دائمی نیز هستند. جامعه‌ای که در ادبیات و فرهنگ آن اعضای آن دید روشنی به آینده‌ی خود نداشته و امیدی به موفقیت در آینده ندارند هیچ پویایی خاصی نداشته و رکود و سکون تمام ابعاد زندگی اجتماعی آن جامعه را در برمی‌گیرد. (صفری شالی و طوافی، ۱۳۹۷: ۱۱۸)

۳-۱. پیشینه پژوهش

در اشعار فاضل نظری پژوهشگرانی پیش از این مطالبی را به رشته تحریر درآورده‌اند که دارای انواع مختلفی از تحلیل‌های نمادی، سبکی، تطبیقی و ... می‌باشند اما هیچ پژوهشی تاکنون در زمینه تحقیق درباره رویکرد امید و ناامیدی در اشعار فاضل نظری انجام نگرفته است. در ادامه به برخی از این پژوهش‌ها می‌پردازیم.

افراسیاب پور و همکاران (۱۳۹۶)، در پژوهشی با عنوان «سبک‌شناسی شعر فاضل نظری» با روش مروری و توصیفی ضمن معرفی اجمالی فاضل نظری و آثارش، جلوه‌های نوآوری و جاذبه‌های شعری او را بازکاوی می‌نماید.

احمدی (۱۳۹۴)، در پژوهش خود با عنوان «ردیف، کاربرد و تنوع آن در اشعار فاضل نظری»، با تکیه بر سه مجموعه شعر (گریه‌های امپراتور، اقلیت و آنها)، به بررسی ساختار ردیف در غزلیات فاضل نظری پرداخته و نتیجه گرفت که فاضل نظری در کاربرد ردیف، از واژگانی استفاده کرده که در زبان محاوره رایج است. نتایج مقاله نیز برای تبیین هر چه بهتر موضوع در هر بخش، به صورت نمودار نشان داده شده است.

مباشری و یگانه (۱۳۹۷)، بن‌مایه‌های عرفانی در غزل فاضل نظری (با تکیه بر سه گانه غزلیات) را بررسی کردند. نتایج بررسی مفاهیم عرفانی در غزل فاضل نظری بیشترین بسآمد، ذیل عناوینی مشهود است که عبارتند از: سلوک و وادی‌های آن، اندیشه‌های عرفانی، تاویل و تفسیر برخی از آیات و احادیث رایج در مبانی عرفان اسلامی، اندیشه‌های عرفانی، اعتقادات شیعی و عرفانی، غربت و اسارت روح در عالم جسم، رویکرد عرفانی به هبوط و مرگ. بر این اساس غزل‌های فاضل نظری، غزلی محتواگرا و متمرکز بر انگاره عرفانی ارزیابی شده است.

۲. پردازش تحلیلی موضوع

۲-۱. مبانی نظری

امید مبحث پیچیده‌ای است که اواخر سال ۱۹۶۰ در چارچوب علمی مورد بررسی قرار گرفت و به تدریج با مطرح شدن روان‌شناسی سلامت، این بحث وارد دوره جدیدی از نظریه‌پردازی شد. امید به عنوان کلید روان‌درمانی موفق (فرانک، ۱۹۶۸) و اساس نوعی از روان‌درمانی را تشکیل داده است. (فرانکل، ۱۹۸۴) تا جایی که مفهوم امید چندان به عرصه علوم اجتماعی راه نیافته و تنها دو-سه دهه است که برخی محققان علوم اجتماعی در جهان به امید توجه کرده‌اند و بعد از آن به شعرهای فارسی راه پیدا کرده است. امیدواری به آینده و نقطه مقابل آن یعنی ناامیدی از مباحث مهمی است که در دهه اخیر مورد توجه جامعه‌شناسان، روان‌شناسان، شاعران و علمای سیاست قرار دارد. امید عبارت است از تمایلی که با انتظار وقوع مثبت همراه است و یا به عبارت دیگر ارزیابی مثبت از آنچه را که فرد متمایل است و می‌خواهد که به وقوع بپیوندد (به نقل از صفدری، ۱۳۷۴: ۱۷۰، Questanzoo & Shaw)

در عصر اطلاعات و هزاره سوم، به رغم رشد تکنولوژی و پیشرفت‌های سریع فناوری، یکی از مشخصه‌های بارز و عینی در رفتار عموم مردم جامعه مخصوصاً جوانان، افسردگی و ناامیدی

نسبت به زندگی، حیات و فردای روشن است. دانشمندان، متفکران و مصلحان بشری سال‌های متمادی تلاش نموده‌اند تا از طریق راه‌حلهایی مقبول و مؤثر، انسان را از اضطراب و دلهره، احساس پوچی و یأس پرهیز دهند و امید و آرامش را بر زندگی او حاکم نمایند. این تلاش‌ها گرچه تنها در برخی زمینه‌ها به نتایجی منتهی شده، اما هنوز بیشتر جوامع انسانی از رفاه و امنیت محرومند. این واقعیت سبب شده اندیشمندان عصر حاضر بیش از هر زمان دیگر شیفته شنیدن پیام‌ها و راه‌حل‌های جدیدی باشند که بتواند بن‌بست‌های موجود را بشکند چرا که علم به لحاظ ماهیت خود با مرزهای تجربه مادی محصور شده حال آنکه برای تعیین اهداف غایی تربیتی، لازم است از تمسک به دین بهره گرفته شده و خط سیری را تعقیب نمود که بینش الهی آن را مشخص ساخته است. بینشی عمیق، فراگیر، روشن و عاری از هر گونه ابهام که تمامی زوایا و ابعاد مشابه و به هم بافته شخصیت انسان را روشنگر است و هیچ نقطه‌ای از نقاط گوناگون روان انسان و جان و جهان از برابر نگاه او مخفی نیست. (سبا/ ۳) به همین دلیل از جمله موضوعات اساسی و مهم که یادآوری آن به افراد، مخصوصاً جوانان، بسیار ضرورت دارد، نقش تخریبی یأس و ناامیدی در زندگی است که به طور طبیعی به ایستایی روح و بازداشتن آن از حرکت تکاملی خویش منتهی خواهد گردید.

فاضل نظری از جمله شاعران معاصر ایران متولد سال ۱۳۵۸ در شهر خمین استان مرکزی می‌باشد که علیرغم تحصیلات آکادمیک خود در رشته دکترای مدیریت تولید و عملیات، ذوق و قریحه شاعرانه‌اش وی را به سرودن غزلیات اجتماعی، عاشقانه، دینی و مضامینی از این قبیل سوق داده است. از نظری می‌توان به عنوان شاعری تأثیرگذار در ادب معاصر فارسی یاد کرد که سبک و لحن و زبان شعری‌اش در عین (محسنی، شهبازسلطانی، ۱۳۹۹: ۳) فصاحت و روانی از تصاویر عمیق و بالغی قابل توجهی برخوردار است. غزل‌هایی که نظری در حوزه واقع عاشورا در مجموعه اشعار خود سروده هم از نظر محتوایی پایه‌های قوی و استنادات دینی و مذهبی و هم از بابت فرم و لفظ جای بحث داشته و می‌توان در ارتباط با مفاهیم و اشکال ادبی آن‌ها به بررسی و تحلیل پرداخت.

زیبایی‌های نهفته در مصراع به مصراع غزلیات فاضل نظری، دارای مفاهیم ژرفی از شاعرانگی است که در نظر خواننده منجر به تأویل‌های زیادی می‌شود که ترکیب تصاویر پربسامد دینی و ادبی و تلمیح‌های قرآنی، رقص انواع هنجارگریزی‌ها و بینامتنیت‌ها را دارا می‌باشد. (همان) تاکنون از این شاعر، پنج مجموعه شعر «گریه‌های امپراتور»، «اقلیت»، «آنها»، «ضد»، «کتاب و اکنون» به همت انتشارات سوره مهر به چاپ رسیده که هر کدام از این مجموعه‌ها به دلیل استقبال فراوان تا سی نوبت، تجدید چاپ شده‌اند. سه مجموعه اول از مجموعه‌های شعری او

را انتشارات سوره مهر در یک بسته بندی مجزا تحت عنوان «سه‌گانه شعری فاضل نظری» ارائه نموده است. اینک پنج اثر فاضل نظری که بنیاد این مقاله بر چهار مورد اول آنها نهاد شده به اجمال معرفی می‌شود و بعد از معرفی آنها به بررسی امید و ناامیدی در اشعار فاضل نظری می‌پردازیم.

۲-۲. پردازش موضوع

۲-۲-۱. گریه‌های امپراتور

«گریه‌های امپراتور» مجموعه شعری از فاضل نظری است که در قالب غزل سروده شده است. روانی ابیات، درون‌مایه قوی و گستره واژه‌های شاعر، وی را در انتقال مفاهیم نهفته در ذهن و ضمیر خود به خوبی یاری کرده است. مورد دیگری که اشعار این کتاب را برای مخاطبان جذاب می‌کند، ردیف‌های زیبایی‌گزیلیات است، مثل «عوض شده است که بمیرم، عاشقت شده است، به هم میریزد، از ماه، پر شده است و...»، اما آنچه بیشتر ناخودآگاه مخاطبان را به سوی اشعار این کتاب می‌کشاند، تأثیرپذیری ابیات، از اشعاری چون حافظ و سعدی است که سال‌های سال آشنای ذهن ایرانیان بوده است.

نظری در این مجموعه با استفاده از زبانی نرم و ساده توانسته است مضامین سنتی را بازآفرینی کند و طرحی نو دراندازد. نخستین نکته‌ای که مخاطب در مواجهه با شعر فاضل نظری با آن روبرو می‌شود، سادگی و خوش‌خوانی شعرهای اوست. نظری در پی کشف‌های زبانی نیست، بلکه این معنا و محتواست که جغرافیای زبان او را کشف می‌کند و به آن سر و شکل می‌دهد. به همین سبب شعر او بی‌نیاز از هر نوع بازی زبانی یا فرمی است. «گریه‌های امپراتور» در پرونده افتخارات خود عنوان کتاب سال شعر جوان ایران را جای داده است. در دفتر دوم قافیه‌ها و ردیف‌ها تازه‌تر می‌شوند و جانی دوباره می‌یابند. زبان این دفتر هم زلال‌تر است و امروزی‌تر، تصاویر بدیع‌اند و تازگی از تک تک آنها هویدا است. در گریه‌های امپراتور شاعر این‌گونه در مورد امید و ناامیدی روی آورده است:

امید

هنوز غصه خود را به خنده پنهان کن بخند اگر چه تو با خنده هم غم انگیزتری

(فاضل نظری ۱۳۸۳: ۴۱)

اکنون مرا بهار دل انگیز دیگری آورده است وعده پاییز دیگری

(همان: ۵۵)

بگیر دست مرا تا ز خاک برخیزم اگر چه سوخته‌ام نوبت بهار من است

(همان: ۷۰)

نامیدی

نهال بپدم و در حسرت بهار ولی درخت می شوم و شوق برگ و بارم نیست

(همان: ۳۵)

۲-۲-۲. اقلیت

این کتاب مشتمل بررسی و هفت قطعه شعر در قالب غزل است. «اقلیت» یکی از مجموعه‌های متفاوتی است که در چند ساله اخیر توانسته به آینه غبارگرفته بازار کتاب به خصوص در حیطه شعر و شاعری جانی دوباره ببخشد. با بررسی کتاب می‌توان به چهار عنصر اصلی آن، عاطفه، تخیل، زبان و آهنگ پی‌برد که لازمه جذابیت و زیبایی شعر می‌شود. نظری در این اثر سعی کرده است با زبانی نرم و بدیع دست به ابتکاراتی بزند که نتیجه آن خلق مضامین و استعارات تازه است.

امید

یوسف به این رها شدن از چاه دل میند این بار می‌برند که زندانیات کنند

(همان: ۸۵)

یکدم ز بی وفایی عالم غمت مباد یک عمر عاشقی کن و یک دم غمت مباد

مردم به هر که آینه شد سنگ می‌زنند از طعنه‌های عالم و آدم غمت مباد

گفت: اولین نشانه عاشق شدن غم است؟ بوسیدمش بگریه و گفتم: غمت مباد

روزی اگر قرار شد از هم جدا شویم من می‌روم ز یاده تو کم کم غمت مباد

دلشوره وصال و پریشانی فراق از این غمت نبود از آن هم غمت مباد

(همان: ۲۵)

حال در خوف و رجا رو به تو برمی‌گردم دو قدم دلهره دارم دو قدم دلتنگم

(همان: ۲۳)

پر از هراس و امیدم که هیچ حادثه‌ای شبیه آمدن عشق ناگهانی نیست

ز دست عشق به جز خیر بر نمی‌آید وگرنه پاسخ دشنام مهربانی نیست

(همان: ۹)

تلخی عمر به شیرینی عشق آکنده است چه سرانجام خوشی گردش دنیا دارد

(همان: ۵۷)

۲-۲-۳. آنها

مضمون اغلب اشعار این کتاب در ستایش «سفر» است: «در روزگار شما آنهایی است. خود را با آنها همراه کنید. آنهایی که چون ابر می‌گذرند. «آنها» نیز مانند سه مجموعه دیگر شعر فاضل نظری، سرشار از ابیات نابی است که با بهره‌گیری درست از حکمت‌های دینی و اسلامی، می‌کوشد مخاطب خود را برای «آگاهی»، «شناخت» و «معرفت» بیشتر آماده کند. در مورد امید و ناامیدی نیز این‌گونه به زبان می‌آورد:

امید

شادمانیم که در سنگدلی چون دیوار باز هم پنجره‌ای در دل سیمانی ماست

(همان: ۶۱)

رود راهی شد به دریا، کوه با اندوه گفت می‌روی اما بدان دریا ز من پایین‌تر است

(همان: ۱۰۳)

من پلک به دیدن تو بستم بیناتر از این شدن چگونه

(همان: ۶۵)

ناامیدی

این که مردم نشناسند تو را غربت نیست غربت این است که یاران ببردند از یاد

(همان: ۱۳)

گفته بودی درد و دل کن گاه با هم صحبتی کو رفیق راز داری؟ کو دل پر طاقتی؟

(همان: ۴۹)

این قدر میاندیش به دریا شدن ای رود هرجا بروی باز گرفتار زمینی

(همان: ۵۷)

۲-۲-۴. ضد

«ضد» مجموعه غزلی است که برخلاف سه دفتر پیشین فاضل نظری تا حدودی توانسته است از تک بیت محوری سبک هندی فاصله بگیرد و وحدت ارگانیک و یکپارچگی اندام وار ابیات در آن به صورت مشخص تری قابل مشاهده باشد. غزل‌هایی که اگرچه در زبان و بیانی نسبتاً نو ارائه شده‌اند، اما دنیای حاکم بر آنها همان نگاه و جهان بینی سنتی است و شاعر در مورد امید و ناامیدی اینگونه بیان می‌کند:

ناامیدی

نه دوستان صفحاتی ز هم پراکنده که جمع کردندشان در کنار هم دشوار

(همان: ۸۷)

۲-۲-۵. اکنون

اکنون شامل ۴۰ غزل با مضامین عاشقانه و عارفانه فاضل نظری است که در آستانه ۴۰ سالگی شاعر منتشر شد و حال و هوایی شبیه به اشعار مجموعه‌های گریه‌های امپراطور و ضد دارد که این چنین در رابطه با امید و ناامیدی ارائه می‌دهد:

امید

جهان پیوسته تا کی بر مدار ظلم می‌گردد مگر در هم بریزد راد مردی این توالی را

(همان: ۵۳)

نا امیدم مکن از صبر و بگو می آید عادل ظلم ستیزی ملک دادرسی
(همان: ۸۱)

شراره غم عشق آتش افکن است هنوز بیا که آتش مهر تو روشن است
(همان: ۷۵)

ای عشق تا هنوز نفس میکشم بیا از چنگ روزگار مرا باز پس بگیر
(همان: ۵۱)

نامیدی

به غیر از وعده پاییز معمایی نخواهد داشت برای باغ، پیغام بهاری دیگر آوردن
(همان: ۴۹)

۳. نتیجه گیری

شعر فاضل نظری، شعری متفاوت از جریان‌های شعری امروز است و نگاهی کلاسیک به غزل دارد. یکی از نکات جالب اشعار او توجه به امید و ناامیدی در انسان است. شعرهای عاشقانه عارفانه، اجتماعی، سیاسی و مذهبی و همه در کنار هم جمع شده‌اند تا این‌گونه مورد استقبال همه طیف‌ها و سلیقه‌ها قرار بگیرد. بدون شک زبان ساده و عام پسند غزل‌های فاضل نظری توانسته با مخاطب خود ارتباط برقرار کند و یک‌دست خاص این شاعر توانا در اشعارش که محصول نگاهی دقیق و لطیف به جهان بیرون و مسائل موجود در زندگی در پرتو مفهوم عشق و امید است آثار او را دارای ارزش و اهمیت دوچندانی نموده است. در بررسی آثار وی مانند: گریه‌های امپراتور، اقلیت، آنها، ضد و اکنون در رابطه با امید و ناامیدی اشعاری را بیان کرده است و عموماً غزل‌های خود را با امید و ناامیدی به پایان می‌برد. شعرهای او آکنده از آگاهی‌ها و خودآگاهی‌های زندگی انسانی است.

کتاب‌شناسی

کتاب‌ها

۱. میرعابدینی، حسن (۱۳۸۷)، صد سال داستان‌نویسی ایران، جلد ۱ و ۲، چاپ پنجم، تهران: چشمه

۲. نظری، فاضل (۱۴۰۲)، اکنون، چاپ بیست و هفتم، تهران: سوره مهر

۳. نظری، فاضل (۱۴۰۱)، وجود، چاپ پنجم، تهران: سوره مهر

۴. نظری، فاضل (۱۳۹۵)، کتاب، چاپ دهم، تهران: سوره مهر

۵. نظری، فاضل (۱۳۹۳)، ضد، چاپ هجدهم، تهران: سوره مهر

۶. نظری، فاضل (۱۳۸۹)، آن‌ها، چاپ هشتم، تهران: سوره مهر

۷. نظری، فاضل (۱۳۸۸)، اقلیت، چاپ پنجم، تهران: سوره مهر

۸. نظری، فاضل (۱۳۸۳)، گریه‌های امپراطور، تهران: سوره مهر

۹. Frank, J. (۱۹۶۸). The role of hope in psychotherapy International Journal of psychiatry, ۵
۱۰. Frankel, V.E. (۱۹۸۴). Man, s Search for Meaning: An Introduction to Logo therapy. London: Hodder & Stoughton.
۱۱. Shaw, M, Costanzo, P,R. (۱۹۸۵). Theories of socialpsychology USA, Mc Grave.

مقاله‌ها

۱. افراسیاب پور، علی اکبر؛ یدالله بهمنی مطلق و محمد بیدخونی (۱۳۹۶)، «سبک‌شناسی شعر فاضل نظری»، فصلنامه تخصصی سبک‌شناسی نظم و نثر فارسی (بهار ادب)، سال دهم، شماره ۴: ۲۳-۴۴

۲. ایران‌زاده، نعمت‌الله و عرش اکمل، شهناز (۱۳۹۸)، «بر ساخت‌های اندیشگانی دوگانه امید و ناامیدی در نسبت با تحولات اجتماعی در رمان یکلیا و تنهایی او»، پژوهش زبان و ادبیات فارسی، شماره ۵۵: ۱۲۷-۱۵۳

۳. پرچم، اعظم؛ فاتحی‌زاده، مریم؛ محققیان، زهرا (۱۳۹۰)، «بررسی تطبیقی ناامیدی در نظریه اسنایدر و قرآن کریم»، مطالعات اسلامی: علوم قرآن و حدیث، سال چهل و سوم، شماره پیاپی ۸۷/۳ صص ۳۸-۱۰۷
۴. صفری شالی، رضا؛ پویا طوافی (۱۳۹۷)، «بررسی میزان امید به آینده و عوامل مؤثر بر آن در بین شهروندان تهرانی»، فصلنامه برنامه ریزی رفاه و توسعه اجتماعی، سال نهم، شماره ۳۵: ۱۱۵-۱۵۳
۵. قبادی، حسینعلی؛ کلاهچیان، فاطمه (۱۳۸۶)، «تحلیل امید و یأس در اندیشه و داستان‌پردازی مولوی»، پژوهش‌های ادبی، شماره ۱۷: ۱۴۹-۱۷۴
۶. مباشری، محبوبه؛ سپیده یگانه (۱۳۹۷)، «بررسی بنمایه‌های عرفانی در غزل فاضل نظری (با تکیه بر سه گانه غزلیات)»، نخستین همایش ملی تحقیقات ادبی با رویکرد مطالعات تطبیقی، تهران
۷. محسنی، حسین؛ فاطمه، شهبازسلطانی (۱۳۹۹)، «اسالیب بینامتنیت قرآنی در اشعار اجتماعی فاضل نظری»، ششمین همایش ملی پژوهش‌های نوین در حوزه زبان و ادبیات ایران

پایان‌نامه‌ها

۱. ارجمندی‌نیا، علی‌اکبر؛ خان‌جانی، مهدی؛ محمودی، مریم (۱۳۹۱)، «امید و امیدواری: نظریه‌ها، مفاهیم و روش‌های ارتقاء در جوانان و دانشجویان»، تهران، دفتر مطالعات فرهنگی و برنامه ریزی اجتماعی، وزارت علوم تحقیقات و فناوری
۲. صفدری، سلمان (۱۳۸۴)، «رضایت اجتماعی و عوامل مؤثر بر آن»، پایان‌نامه کارشناسی ارشد رشته پژوهشگری اجتماعی، دانشکده ادبیات، دانشگاه شهید بهشتی
۳. فاضل‌زاده، پریناز (۱۳۸۵)، «عوامل مؤثر بر امید به آینده جوانان»، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه شهید بهشتی